

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Fotoğrafın Resme Kıyası İşleminin Sıhhatine Dair Bir Değerlendirme

A Review on the Validity of the Process for Comparing Photography to a Painting

Tahir ERSOY

Yüksek Lisans Öğrencisi,
Katar Üniversitesi, Şeriat ve İslami İlimler
Fakültesi,
Fıkıh ve Usul Fıkıh Anabilim Dalı,
m.ersoytahir@gmail.com
ORCID: 0009-0001-1845-361X.

Aytaç AYDIN

Doç. Dr.,
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk, İslam
Hukuku,
aytacaydin@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9016-5711.

Cilt/ Issue: 4/1, 123-145

Geliş Tarihi: 20.08.2023

Kabul Tarihi: 30.04.2024

Atıf: Ersoy, Tahir-Aydın,Aytaç "Fotoğrafın Resme Kıyası İşleminin Sıhhatine Dair Bir Değerlendirme". *İLSAM Akademi Dergisi* 4/1 (Nisan 2024), 123-145.

Dipnot: Tahir Ersoy-Aytaç Aydın "Fotoğrafın Resme Kıyası İşleminin Sıhhatine Dair Bir Değerlendirme", *İLSAM Akademi Dergisi* 4/1 (Nisan 2024), Sayfa.

ÖZ

İslam fıkhı, inananlarının günlük hayatlarında yaptıkları eylemleri, İslam hukuku açısından denetleyen ve inananlara fiillerinin şeriata uygunluğu hakkında rehberlik eden bir ilim dalıdır. Zaman içerisinde değişen şartlar ve yeniliklere karşı içtihat mekanizması ile inananlara sağlıklı bilgi akışını sağlamayı amaç edinen İslam fıkhı, yeni çıkan durum ve hadiselerin fihki çerçevede kritiğini yapmayı gaye edinir. Bu bağlamda 19. yüzyılda icat edilen fotoğrafın İslam şeriatına uygunluğu İslam alimleri tarafından ele alınmıştır. Dört mezhep imamları ve fakihler tarafından adem-i cevazı üzerine ittifak edilen resim asıl kabul edilerek, fotoğrafın resimle kıyasının imkanı üzerinden mesele tartışılmıştır. Bu çalışmada, sözü edilen kıyas işlemi, tarafların görüşleri ve sundukları deliller açısından ele alınmış ve tartışılmıştır. Fotoğrafın cevazı ve adem-i cevazına ilişkin zikredilen deliller tespit edilip, delillerin değerlendirmesi yapılmıştır. Bu çalışmanın, fotoğrafın cevazına ilişkin, tarafların ileri sürdükleri delilleri kapsamlı bir biçimde ele alıp değerlendirmesi ve fotoğrafın cevazına ilişkin tatmin eden bir bilgi sunması literatüre katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kıyas, Tasvir, Resim, Fotoğraf, İlet

ABSTRACT

Islamic law is a branch of science that controls the actions of its believers in their daily lives in terms of Islamic Sharia and guides its believers about the acceptability of their actions with Sharia. Islamic law, which aims to provide a healthy flow of information to its believers with the ijthad mechanism against changing conditions and innovations over time, aims to discuss new situations in terms of fiqh. Islamic scholars discussed the acceptability of the 19th-century invented photograph within the framework of Islamic Sharia. The picture, which was agreed upon by the imams of the four madhhabs and jurists about its

inadmissibility, was accepted as *asl* (origin), and the issue was discussed over the possibility of *qiyas* (legal reason) for the photograph to the picture. This research examines and discusses the aforementioned *qiyas* process, taking into account the perspectives and arguments presented by the parties involved. All the arguments mentioned regarding the permissible and non-permissiveness of photography have been identified, and the arguments have been evaluated. This study will contribute to the literature by providing a comprehensive assessment of the arguments claimed by the parties regarding the permissibility of photography and providing satisfactory information about the permissibility of the photograph.

Keywords: Islamic Law, *Qiyas*, *Tasvir*, Picture, Photograph, *Illa*

EXTENDED ABSTRACT

Islam is inherently a religion that aims to bring happiness to the world and the hereafter. It establishes certain guidelines to ensure people receive rewards in the hereafter and lead happy lives in this world. Islam, which demands that its believers abide by these rules, aims to design people's lives around these rules. However, he also emphasizes that if the holy scriptures do not provide an answer to the innovations that occur in the ordinary flow of daily life, one can still carry out *ijtihad*.

The 19th century saw the invention of photography. It didn't take long for this invention, which had global repercussions, to arrive in Muslim lands. It would not take long for this invention to enter the Anatolian lands. The 186th issue of *Takvim Vekayi*, dated October 28, 1839, discusses this new invention in detail. This announcement about the new invention reached the Islamic world. Scholars from the Muslim community issued fatwas and penned books to dispel doubts and provide a comprehensive understanding of the Islamic law governing photography. Sultan Abdulhamid is known to have requested the first fatwa on this new invention, urging Muslims to take photographs of the holy lands. However, the oldest known book on the *hukm* of photography was published by Egyptian mufti Muhammad Bahît al-Muti'i in 1884 under the title "The satisfactory answer to the permissibility of photography". Due to the lack of a clear text and a consensus of legal opinion (*ijma*) regarding the *hukm* of taking a photograph, some jurists resorted to *qiyas* to reach the *hukm* of photography. The issue was examined through the similarity between the

hand-drawn picture and the photograph.

The Hanafî, Mâlikî, Shafîi, and Hanbali madhhabs did not allow the painting of all living things, whether they were conscious or unconscious. Despite some exceptions, the general consensus remains that photographing living beings is not permitted. In order to find a solution to the issue of the hukm of photography, the jurists investigated whether there is an illa unity between the hand-painted painting and the photograph using the method of qiyas. This research led some jurists to assert the existence of an illa unity between these two entities, applying the impermissible ruling on painting to the photography issue. Other jurists, on the other hand, defended the opposite of this view and ruled that photography is permissible.

Scholars who have expressed their opinions on this issue have not neglected to state the arguments on which they are based. While some arguments were mentioned as common by all scholars, some arguments were mentioned only by some scholars, and some arguments were mentioned only by a single scholar.

The fuqaha's illas regarding photography prohibition are as follows: The photograph imitates God's act of creation. Secondly, in response to the counter-idea that the photograph resembles the reflection of the object in the mirror, that the image in the mirror is doomed to be destroyed, and that if a person moves to another point in front of the mirror, his image in the mirror will disappear in this movement, the fuqaha, who ruled that the photograph is not allowed, said: The image obtained with the camera has stability and survivability factors and cannot be compared with the image in the mirror. Furthermore, the foundation of Islam rested on the principle of tawhid. The ban also cited the concern that photography could lead to idolatry. Finally, reasons such as the similarity between the image in the photograph and the real object, the idea that the photograph is a developed form of the painting in the historical course, the use of the word "tasvir" for painting and photography, and the fact that it resembles a painting rather than a mirror because it is an artistic and technical activity, have been mentioned by some fuqaha.

On the other hand, the arguments mentioned by the scholars who defend the permissibility of photography are as follows: There is no imitation of God's creations in photography, and the main thing is that there is no danger of the photograph leading to shirk and idolatry. If it is done for such a purpose, then it will be haram, and photography is the confinement of shadow. It is like the image in the mirror, and naming the photograph and the picture with "Tasvir" does not require the photograph to take the hukm of the picture, and the main element in a photo shoot is the camera, not the person taking it, and the principle

that the origin of things is permissibility and necessity of photography, and the principle of sharia making it easy and not complicating.

In this study, we will first discuss the opinions of scholars on the permissibility and non-permissibility of photography, as well as the arguments they have made. Afterwards, the arguments mentioned by the scholars who defend the non-permissibility will be discussed, and finally, our personal opinion about the hukm of photography will be mentioned. This study will contribute to the literature by dealing with the arguments mentioned about the hukm of photography in detail and giving satisfactory information about the hukm of the issue.

GİRİŞ

Günlük hayat içerisinde var olan her şeyi İslam hukuku açısından değerlendirmek ve anlamlandırmak fakihlerin Hz. Peygamber’den devraldığı bir misyondur. Hz. Peygamber tarafından, Allah’ın insanlara verdiği büyük bir lütuf olarak tanımlanan, Peygamber dualarında yer alan ve dinde genel manada ince kavrayışlı olmak, zor meseleleri anlamak anlamında kullanılan fakihlik, İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren dini meşruiyet çerçevesinde bir toplumun tanzim edilmesi, zihinsel ve toplumsal karmaşanın önüne geçilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İnsanlık tarihi bir değişim ve dönüşüm tarihidir. Asırlar yerlerini yeni asırlara, nesiller yerlerini yeni nesillere devrettiği gibi günlük hayatta kullanılan materyaller de insan ihtiyaçlarına binaen değişim ve dönüşüme uğramaktadır. Bu bağlamda, insanlığın ihtiyacı doğrultusunda icat edilen fotoğraf, zaman içerisinde günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olmuştur.

İlk fotoğraf Joseph Nicephore Niepce tarafından 1826 yılında çekildiğinde, bugünkü halinden çok daha ilkel bir haldeydi. Fakat zaman içerisinde bu icat, kendi içerisinde yaşadığı değişim ve dönüşüm ile hayatımızın merkezine yerleşmiştir. Bugün gerek resmi işlerde gerekse günlük hayatta olağan kullanımıyla fotoğraf hacet, belki de zaruret derecesine yükselmiştir. Burada şu soru gündeme gelmektedir: İslam fıkhi açısından fotoğrafın hükmü nedir?

Fotoğraf çekmenin hükmüne dair açık bir nas ve kesin bir icma yoktur. Fotoğraf Arap dilinde tasvîr şemsi veya tasvîr fotoğrafı adlarıyla bilinir. Fotoğraf tasvir ismiyle nitelenmiştir. Tasvirin hükmüne mezhep kitaplarında kimi zaman müstakil başlıklar, kimi zaman ise ilintili konular içerisinde değinilmiştir. Bundan dolayı bir kısım fakihler fotoğrafın hükmüne ulaşmak için kıyas metoduna başvurmuşlar, fotoğrafı tasvire kıyas etmek suretiyle bir hükme ulaşmaya çalışmışlardır.

Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri ister akıl sahibi olsun, ister akılsız olsun hiçbir canlının resminin yapılmasını caiz görmemişlerdir.¹ Bu görüşten hareketle, birtakım deliller ile görüşünü destekleyen bir gurup fakih, fotoğrafın da aynı hükmü alacağını ifade etmiştir. Fakat fotoğrafın resme kıyası meselesi, fakihler arasında ortak kabul olarak zikredilmemiş, aksine modern dönemde yaşayan alimlerin çoğunluğu bu kıyasın sıhhatini sorgulamış ve reddetmiştir.

1 Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Baḥrû 'r-râ'ik* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1894), 2/29; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye 'ale 'ş-Şerḥi 'l-kebir* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.b), 2/337; Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü 'l-Tâlibin* (Beyrut: el-Mekteb el-İslâmî, 1991), 7/335; Mansûr el-Buhûtî, *Keşşâfû 'l-ḳnâ'an (metn) i 'l-İḳnâ'*, (Riyad: Vizaretü'l- Adl fi'l Memleketü'l-Arabîyyetü's-Suûdiyye, 2008), 1/280.

Bu araştırmada öncelikli olarak fotoğrafın resme kıyasının sıhhati meselesine odaklanılacaktır. Bunun için de tarafların ileri sürdükleri, fikirlerinin dayandıkları delillerin tespit edilip, incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle meselenin kavramsal çerçevesine değinilip, mezheplerin resim ile ilgili görüşlerine kısaca temas edilip, araştırmanın ana konusu olan fotoğraf meselesi ele alınacaktır. İlk olarak tahrim hükmünü savunan alimlerin görüşleri ve ileri sürdükleri deliller, sonrasında cevaz hükmünü savunan alimlerin beyanları ve ortaya koydukları deliller zikredilecektir. Son bölümde ise kapsamlı bir değerlendirme yapıлып bir tercihte bulunulacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Üzerinde duracağımız meselenin daha iyi anlaşılması ve kavranması için öncelikle konuyla alakalı olan kavramların incelenmesi gerekir. Bundan dolayı bu bölümde konuyla doğrudan ilişkili olan suret ve fotoğraf kavramları üzerinde durulacaktır.

1.1. Suret (Resim)

Arapça'da "ص،و،ر" harflerinden oluşan suret, sözlükte şekil, görüntü ve ayırt edici özellik gibi anlamlarda kullanılmaktadır.² Tasvir ise bir şeyin resminin herhangi bir yere nakşedilmesi ve bu nakış ile ifade edilmesi anlamında kullanılmaktadır.³ Kur'an-ı Kerim'de İnfitar suresinin sekizinci ayetinde "فِي آيٍ صُورَةٍ مَّا تَشَاءُ رَكْبِكَ" olarak "*Terkibini de dilediği gibi yaptı.*" meâlinde bizzat zikredilen suret kelimesi, farklı ayetlerde muhtelif sigalarla kullanılmaktadır.⁴ Örneğin; Haşr suresi 24. ayette "هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" olarak "*O, takdir ettiği gibi yaratan, canlıları örneği olmadan var eden, biçim ve özellik veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerdekiler ve yerdekiler hep O'nu tesbih ederler. O üstündür, hikmet sahibidir.*"⁵ meâlinde Allah Teâlâ'nın ismi olarak zikredilirken, "هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" "*Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur. Mutlak güç ve hikmet sahibi olan Allah'tan başka ilâh yoktur.*" "*لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ*" "*Ant olsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik; sonra da meleklerle, "Âdem'e secde edin."* diye

2 Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*, thk. Muhammad Naim el-İraksousi (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 4/427; Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru Sadr, 1993), 4/473; Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, *Muḥtârü's-Şîḫâḫ*, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 180.

3 Sâlih b. Fevzân, *el-İrşâd İlä Sahîh'l-İtikâd ve'r-Reddi alâ Ehli's-Şirk ve'l-İlhâd* (Dammam: Dâr-uİbnü'l-Cevzi, 1999), 57.

4 el- İnfîtâr 82/8.

5 el- Haşr 59/24.

emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer almadı".⁶ gibi bazı ayetlerde fiil sigasında kullanılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'deki suret köküyle alakalı ayetler incelendiği zaman açık bir şekilde Allah'ın zatını musavvir olarak ifade ettiği ve suret verme, şekillendirme fiilini kendi zatına nispet ettiği görülmektedir. Kur'ân-ı Kerim'deki bu kullanımlar ile suret verme işleminin yaratma, şekillendirme gibi anlamlarda kullanıldığı ve yalnızca Allah'a nispet edildiği ve onun dışında kimse için bu fiilin kullanılmadığı görülmektedir.

Türkçede resim varlıkların, doğadaki görünüşlerinin kalem, fırça gibi araçlarla kâğıt, bez vb. üzerinde yapılan biçimlerini ifade etmektedir. Resim lügatte "ayak izi, kalıntı, kalemle çizme, işaret koyma" anlamlarındaki resm kökünden türemiştir. Kişilerin, düşünce ve duygularının estetik kurallar çerçevesinde bir düzleme aktarılması sanatına da resim adı verilmektedir.⁷

1.2. Fotoğraf

Fotoğraf yunanca ışık ve yazı anlamına gelen *photos* ve *graphes* sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Fotoğrafın ıstilahî(terim) olarak "*Çeşitli araç ve malzeme ve ışık kullanarak görüntüyü özel bir yüzey üzerinde sabitleme*" şeklinde tanımlanması mümkündür.⁸ Tarihte ilk fotoğraf Fransız mucit Joseph Nicephore Niepce tarafından taş baskı tekniği kullanılarak 1826 yılında çekilmiştir.⁹

Tüm dünyada yankı uyandıran bu icadın Anadolu topraklarına girmesi uzun sürmemiştir. Takvim-i Vekayi'nin 28 Ekim 1839 tarihli 186. sayısında bu yeni icattan ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiş ve fotoğrafın icadı duyurulmuştur. Gazete haberinde şöyle denmektedir:

"Avrupa'da yayınlanan bazı gazetelerden alınan haberlerin tercümesidir. Herkesin bildiği gibi, son yıllarda buharlı makineler fabrikalarda ray üzerinde gidebilir hale geldi. Bu sıralarda bir adam düşüncelerini dikkatle bir noktada toplayıp kanalize etmiş ki, iş bir acayip sanata yönelmiş, sonunda cilveli bir ayna (satih) ortaya çıkmış. Fransalı Daguerre adlı marifet sahibi öğrendiği değişik sanat fenninin usulleri ile güneş ışığını yankı yaptırıp, nesnelere hatlarını çıkarmış

6 el- A'râf 7/1.

7 TDK, *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDKY, 2005), 1653-1654; Tuncay Başoğlu, "Resim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 34/579; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12/241.

8 Sozluk.gov.tr, "Fotoğraf"(Erişim 20 Mart 2024).

9 Lindahall, "Joseph Nicephore Niepce"(Erişim 20 Mart 2024).

ve bu acayip sanatın oluşmasına gizli ve açık olarak 20 senesini vermiştir. Nihayet sonuca gelmiş ve bu olay herkesin beğenisini kazanmıştır. Şöyle ki, cismin görüntüsü, ışıktan arındırılmış büyük veya küçük kutu şeklinde olan aletin, önündeki camdan geçerek içeride resmolunur. İçeri yansıyan resmin bir satıh üzerinde zapt olunması için bazı eczalar hazırlanması gerekir. Daguerre tecrübesine dayanarak bu karışımı başarmıştır. Bakır levhaya sürülen maddeye iyot ismi verilir. Bu levha iyodun buharına birkaç dakika tutulduktan sonra hemen karanlık kutuya konular, beş dakika müddetle kutunun penceresinden geçen görüntü resimlenir. Bazı saklanması gereken şeylerin böyle zapt edildiği düşünülecek olursa, bunun ne kıymetli bir icat olduğu anlaşılır. Ne gariptir ki, Daguerre'in bu keşfi sırasında Talbot isimli bir İngiliz de kendi diyarında güneş ışığını böyle kullanmıştır. Böyle ise de, Daguerre'in resim çekmesi daha önce gerçekleşmiştir.”¹⁰

Bu yeni icat ile alakalı olarak ilk fetvanın Sultan Abdülhamid tarafından mukaddes toprakların fotoğraflarının çekilmesi için istendiği bilinmektedir.¹¹ Bazı kaynaklarda Mekke, Medine ve Kudüs'ün fotoğraflarının çekilebileceği ve kutsal topraklara fotoğraf makinesinin sokulabileceğine dair fetva olduğu ifade edilse de araştırmalarım sonucunda bu fetvaya ulaşamadım.¹²Fakat Sultan Abdülhamid döneminden günümüze ulaşan kutsal topraklara ait resimler bu fetvanın alındığına işaret etmektedir. Bu fetvanın kim tarafından verildiği bilinmese de kanaatimizce bu dönemde önce Şeyhülislamlık daha sonra ise şeyhülharemlik vazifelerini ifa eden Hasan Hayrullah Efendi tarafından verilmiş olması muhtemeldir.

Fotoğrafın hükmüne dair açık bir nas ve kesin bir icma olmamasından ötürü, fakihler fotoğrafın hükmüne ulaşmak için kıyasa başvurmuşlardır. Fotoğrafın hükmüne benzer olarak elle çizilen resim (الرسم باليد) görülmüş ve mesele bu eksende incelenmiştir. Bu bağlamda, fotoğrafın hükmü ile alakalı olarak bilinen en eski kitap Mısır Müftüsü Muhammed Bahît Mutî'i tarafından "Fotoğrafın cevazına ilişkin tatmin edici cevap" adıyla 1884 yılında yazılmıştır.¹³

Çalışmanın bundan sonraki kısmında ilgili kıyas fıkıh tekniği açısından ele

10 Engin Özdenes, *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık (1839-1919)* (İstanbul: İletişim Yayınları,1995), 27; Fatih Önen, *Osmanlı Devleti'nde Fotoğrafçılığın Gelişimi ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 48.

11 Mirza Shawaosh, *The Digital Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs From the 11th Century to the Present Day* (Mekke: The Center of Makkah History,2011), 67.

12 Tarih Dergi, 'Osmanlı Devrinden Bugüne Kabeye Saygı Göstermek'(Erişim 20 Mart 2024).

13 Muhammed Bahît, *El-Cevâbü 'ş-şâfi fi İbâhati 'l-Tasviri 'l-Fûtûgrâfi* (Kahire: Matbaa Hayriyye, 1884), 1-24.

alınacak, bu minvalde fukahânın bu mesele hakkındaki görüşleri ve delilleri beyan edilecektir. Son olarak yapılan kıyas işlemi hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

2. FOTOĞRAFIN HÜKMÜ HAKKINDA GÖRÜŞLER

Fotoğrafın hükmü meselesine temas edilmeden önce, dört mezhebe göre resmin hükmü konusunun bilinmesi önem arz etmektedir. Dört büyük mezhebe (Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî) göre ister şuur, akıl sahibi olsun, ister akılsız olsun hiçbir canlının (ruh sahibi) resminin, yapılması caiz değildir.¹⁴ Resmin gölgesinin olması veya bir düzlem üzerine yapılmış olması (tuval, kağıt, duvar gibi) Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebine göre hükmü değiştirmemektedir. Fakat Mâlikî mezhebi, gölgesi olan resim ile bir düzlem üzerine yapılan resim arasında fark olduğunu ifade etmekte ve düzlem üzerine yapılan gölgesi olmayan resimlere tahrir hükmü yerine kerahet hükmü vermektedir.¹⁵ Fakat dört mezhebe göre, eğer resim tahkir mertebesinde olursa, örneğin; yere serilip ayak altında kalan sergi veya yaslanılan yastıklar gibi maddeler üzerine nakşedilirse, caiz olmaktadır. Yine Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri baş ve benzeri, vücuttan çıkarıldığında yaşanılması mümkün olmayan bir organı eksik bir resmin yapılmasının caiz olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bunlara ek olarak, dört mezhep arasında canlı olmayan ağaç ve benzeri cisimlerin resmini yapmanın caiz olduğu konusunda da ittifak vardır.¹⁶

Fotoğraf konusunun bir çözüme kavuşması ve fotoğrafın hükmünün inananlar tarafından bilinmesi amacıyla fakihler kıyas metodunu kullanarak, el ile yapılan resim ile fotoğraf arasında illet birliğinin var olup olmadığını araştırmışlardır. Bu araştırma sonucunda bazı fakihler bu iki şey arasında bir illet bağının olduğunu ve resim meselesinde mütekaddim ulemanın verdiği tahrir hükmünün fotoğraf meselesine uygulanacağını iddia etmişlerdir. Diğer bir kısım fukahâ ise bunun zıddını savunmuştur.

14 Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Şam: Dâru'l Sekafe ve't-Türas, 2000), 1/650; Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil* (Beirut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1988), 1/332; Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Sahihu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî* (Kahire: el-Matbaatü'l- Mısriyye, 1929), 14/81; Buhûti, *Keşşâfü'l-kınâ 'an (metn)i'l-İknâ*, 1/279.

15 Muhammed İliş, *Minehu'l-celîl 'alâ Muhtaşarı Halîl* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1984), 3:529.

16 Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 1/211; İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, 1/332; Nevevî, *Sahihu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, 14/403; el-Buhûti, *Keşşâfü'l-kınâ 'an (metn)i'l-İknâ*, 1/279; Abdurrahman b. Muhammed Avâd el-Cezîri, *el-Fikh ale'l-mezâhibi'l-erbaa* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2/39,41. Fatih Orhan, *İslam Hukuku Açısından Resim Yapmanın Hükmü ve Türk Osmanlı Sanatının Oluşumundaki Etkisi* (Gostivar: 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 2016), 32-34.

2.1.Tahrim Hükümünü Savunan Fakihler

Fotoğraf işleminin hükmüne dair araştırmalarda bulunmuş ulemanın bir kısmı bu işleme cevaz vermemiştir. Suudi Arabistan'ın meşhur alimlerinden Muhammed bin İbrahim Şeyh, eski Suudi Arabistan Müftüsü Abdülazîz b. Bâz, Mısır Hanefî alimlerinden Mustafa Hamami, Suriye Hanefî alimlerinden Muhammed Ali Sâbûnî, Sudan ulemasından Emin el-Hâc, Iraklı fıkıh alimi Abdülkerîm Zeydân ve Pakistan ulemasından Muhammed Takî Osmânî bu fakihler içerisinde en çok öne çıkan isimlerdendir.¹⁷ Yukarıda sayılan isimlerden bazıları meseleyi detaylı bir biçimde inceleyip, konu hakkında detaylı izahlara girişmişken, bazıları mesele hakkında detaylı izahlarda bulunmayıp kısaca konu hakkında görüşünü beyan etmiştir.

Konu hakkında görüşlerini beyan eden alimler, el ile yapılan resim ile makine aracılığıyla çekilen fotoğraf arasında herhangi bir farkın bulunmadığını, bu sebeple bir Müslüman için hem fotoğraf çekmenin hem de fotoğraf çektirmenin haram olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁸ Şeriatta aslı haram olarak belirtilen bir meselede, kullanılan aletin değişmesiyle hükmün değişmeyeceği ifade edilmektedir. Örneğin içki (hamr) şeriatta haram kılınmıştır. Dolayısıyla, sarhoş edici maddeler ister elle, ister modern mekanizmalar, aletler kullanılarak içilsin haramlık hükmü değişmeyecektir. Aynı şekilde adam öldürme şeriatta yasaklanmıştır. Bıçak yardımıyla veya kurşun sıkılarak gerçekleşen öldürme eyleminde, hüküm değişmeyecektir. Bu bağlamda, ressamın fırçası ile fotoğrafçının fotoğraf makinesi arasında hükmün verilmesini engelleyecek bir farkın olmadığı, bu nedenle fotoğrafa cevaz vermenin uygun olmayacağı ifade edilmektedir.¹⁹ Ayrıca fotoğraf makinesi ile fotoğraf çekmenin, birisini öldürmek için bir aslan gönderip, aslan o kişiyi parçalayıp öldürdükten sonra, katil ittihamı ile suçlanınca "O kişiyi ben öldürmedim. Aslan öldürdü." demek gibi olduğu ifade edilmektedir.²⁰ Fotoğraf çekmek yoluyla elde edilen görüntünün her yönüyle fotoğrafı çekilene benzemediğini kabul eden alimler, şeriatta resmin yasaklanmasına sebep olan

17 Muhammed b. İbrahim Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım (Mekke: Matabiu'l Hukûme, 1979); Abdülazîz b. Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir* (Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme el-Buhûsü'l-İlmiyye ve'l-İftâ, 1997); Mustafa Hamami, *Nahda Islâhiyye* (Kahire: Matbaa Mustafa el-Elbânî el-Halebî, 1935); Muhammed Ali Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân* (Beyrut: Müessesetül'l-Menâhilü'l- İrfân, 1981); Emin el-Hâc, *Hukm et-Tasvir fi'l İslam* (Hartum: Mektebetü'l-Dâru'l Matbuat'ul Hadise, 1989); Abdülkerîm Zeydân, *el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Mer`e ve'l-Beytü'l-Müslim*, (Beyrut: Müessesetül Risale, 1993); Muhammed Takî Osmânî, *Fethu'l-mulhim*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 2006).

18 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1/183-188; İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir*,3; Hamami, *Nahda Islâhiyye*, 264; Osmânî, *Fethu'l-mulhim*, 10/141-142.

19 Osmânî, *Fethu'l-mulhim*, 10/141-142.

20 Hamami, *Nahda Islâhiyye*, 264.

illetin fotoğrafta bulunduğunu, canlı varlıkların görüntülerinin herhangi bir yolla başka bir noktaya aktarılmasının İslam hukukunda var olan yasaklık hükmünün aslını teşkil ettiğini ifade etmişlerdir.²¹ Abdülkerîm Zeydân meseleyi bir adım daha öteye taşıyarak, alet ile yapılan tasvirin yasaklama ve haramlık hükmünü el ile yapılan tasvirinden daha fazla hak ettiğini ifade etmektedir.²² Benzer noktaya temas eden Muhammed Ali Sâbûnî, fotoğrafın din ve ahlak için fitne ve mefsedete sebep olduğunu ve fotoğraftaki mefsedetın el ile yapılan resimden daha fazla olduğunu vurgulamaktadır.²³ Ayrıca fotoğraf aracılığıyla sefahat, çıplaklık ve bilumum muharrematın hızla yayılmasının fotoğrafa cevaz vermeyen alimlerin sunduğu en önemli gerekçelerden biri olduğu ifade edilebilir.²⁴

Fotoğrafın, yüzün aynada beliren yansımaya benzediği, aynadaki görüntünün zail olmaya mahkum olduğu ve kişinin aynanın karşısından başka bir noktaya hareketi halinde aynadaki görüntünün yok olacağı fikrine karşı tahrir hükmünü savunan alimler, fotoğraf ile elde edilen görüntüde istikrar, beka ve işlemin sonuçlanıp elle çizilen resim gibi teknik bir görüntünün elde edilmesi gibi faktörler bulunduğundan ötürü, aynadaki görüntü ile kıyas edilemeyeceği fikrini savunmaktadırlar.²⁵ Ayrıca fotoğrafın el ile yapılan resmin hükmünün altına girmeyeceğini, bu yüzden haram dairesinin dışında kaldığını düşünen alimlerin aksine fotoğrafın, tasvirin bir türü olduğu, bu sanatta uzman olan kişiye dilde ve örfte musavvir denildiği, tahrir hükmünü savunan alimler tarafından sıklıkla ifade edilmektedir.²⁶

Allah'ın yaratmasının taklidi meselesine de alimler tarafından sıklıkla temas edildiği ifade edilebilir. Deliller bölümünde temas edeceğimiz üzere resmin yasaklığına ilişkin Hz.Peygamber'den doğrudan bu manaya işaret eden veya dolaylı olarak bu konu ile alakalı hadisler rivayet edilmiştir. Buradan hareketle fotoğrafın hükmü meselesini inceleyen bir kısım fukahâ, benzer illetin fotoğrafta da bulunduğunu ifade etmektedir.²⁷ Bazı alimler tarafından Allah'ın yaratmasının taklidi söz konusu olunca, fotoğrafın el ile yapılan resimden daha fazla bu manayı içerdiği ifade edilmektedir.²⁸ Muhammed Ali Sâbûnî ise bu meseleye

21 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1/183-188; İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi'l-tasvir*, 3.

22 Zeydân, *el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beytü'l-Müslim*, 3/469.

23 Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/415-422

24 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1/183-188; Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/419-422

25 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1/183-188.

26 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1/183-188; Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/415-422

27 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1/183-188; Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/415; İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi'l-tasvir*, 3.

28 Zeydân, *el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beytü'l-Müslim*, 3/469.

itiraz ederek, fotoğrafın yasaklanmasının gerekçesi olarak öne sürülen ‘Allah’ın yaratmasının taklidi ‘’ illetini doğru bulmamaktadır. Fakat Muhammed Ali Sâbûniye göre, bu durum fotoğrafı tasvirin bir türü olmaktan çıkarmamaktadır.²⁹

Bunlara ek olarak, tahrir hükmünü savunan alimler tarafından toplumlara putperestliğin tasvir yoluyla girdiği sıklıkla vurgulanmış, ve bu sebeple fotoğrafın yasaklanması gerektiğine dair görüşler beyan edilmiştir.³⁰

Emin el-Hâc, yukarıda zikredilen alimlerin temas etmedikleri farklı bir noktaya işaret etmektedir. Emin el-Hâc, fotoğrafçılığın tasvir mesleğinin gelişimi sonucunda ortaya çıktığını, tüm meslek dallarında ve endüstride kol gücü yerini makineye devrettiği gibi, modern dönemde el ile yapılan resimlerin de yerini fotoğrafa bıraktığını ifade etmektedir. Hz.Peygamber’in genel bir hüküm koyarak tasvirin her çeşidini yasakladığını, bu nedenle bu kapsama giren her şeyin yasaklanmış olduğunu, fotoğrafın da bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³¹ Benzer şekilde farklı bir noktaya temas eden Abdülazîz b. Bâz, resmin bulunduğu yerin önemli olmadığını, resmin bulunduğu yer veya gölgesinin olup olmasının resim ile alakalı hükümde bir değişiklik yapmayacağını, resim yapanın (musavvirin), musavvir olduğu için lanetlendiğini, fotoğraf çeken kişinin de musavvir olarak adlandırıldığından aynı hükmü alacağını ifade etmektedir.³² Resim ile alakalı yasağın resmin ötesinde musavvir için geçerli olduğunu savunan Abdulaziz bin Baz’ın meseleye farklı bir bakış açısıyla yaklaştığını söylemek mümkündür.

Fotoğrafın günümüz şartları içerisinde çok önemli bir pozisyonda bulunduğu farkında olan tahrir hükmünü savunan alimler, zaruret veya güçlü ihtiyaç halinde fotoğrafa ruhsat verilebileceğini sözlerine eklemektedirler. Pasaport veya herhangi bir resmi işlem için gereken fotoğrafı haramlık hükmünün dışında tutan alimler, zaruret halinde fotoğrafın kullanılabilmesine dair fetvalarıyla Müslümanlara hareket edebilecekleri bir alan sağlamaktadırlar.³³ Ayrıca suretlerin başlarının resimde olmaması durumunda da fotoğrafın caiz olacağı vurgulanmaktadır.³⁴

29 Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/415-422

30 Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/415-422; İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir*, 8; Emine Gümüş Böke, “İslâm Hukuku’nda Kıyafet-Örtünme ve Kıyafetler Üzerindeki Resim ve Yazıların Durumu”, *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2/3 (Mayıs 2017), 36.

31 Emin el-Hâc, *Hukm et-Tasvir fi'l İslam*, 16-19.

32 İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir*, 8.

33 Zeydân, *el-Mufassal fi Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beytü'l-Müslim*, 3/469; Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/415-422; Muhammed Takî Osmânî, *Fethu'l-mulhim*, 10/141-142.

34 İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir*, 11-12.

Genel olarak fotoğrafın haramlığına ilişkin alimlerin zikrettikleri illetler şunlardır:

1. Allah'ın yaratma fiilinin taklidi,
2. İstikrar ve bekâ,
3. Mutabakat (Çekilen görüntünün çekilen ile olan uygunluğu),
4. Putperestliğe neden olma endişesi,
5. Fotoğrafın, resmin tarihi seyir içerisinde gelişmiş bir formu olduğu,
6. Fitne ve mefsedeti yaması,
7. Tasvir isminde ortaklık,
8. Sanatsal, teknik bir faaliyet olması hasebiyle aynadan ziyade resme benzemesi³⁵

2.1.1. Deliller

Tahrim hükmünü savunan alimlerin fotoğrafın adem-i cevazına ilişkin sundukları deliller genel olarak bazı hadis-i şerifler, sedd-i zerâi' ve maslahat ilkesi olarak ifade edilebilir.

2.1.1.1. Hadis-i şerif

Hazreti Peygamber birçok hadisinde resmi ve musavvirleri zemmetmiştir. Örneğin; Abdullah bin Mes'ûd, Hz. Peygamber'den şöyle duyduğunu nakleder: "Kıyâmet günü Allâh katında en şiddetli azaba uğrayan kimse musavvirlerdir, resim yapanlardır".³⁶ Yine Abdullah bin Ömer şöyle bir rivayet nakleder: "Şüphesiz ki, suretleri(resimleri) yapanlar, kıyamet gününde azap olunurlar ve onlara: Haydi, bu yaptığınız suretlere(resimlere) can veriniz! denilir."³⁷ Tahrim hükmünü savunan alimler tarafından resim ve fotoğraf arasındaki benzerlik ve yukarıda zikredilen gerekçelere dayanarak fotoğrafın da bu hadislerin çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁸ Ayrıca Abdülazîz b. Bâz tarafından,

35 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1:183-188; İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir*, 3; Hamami, *Nahda Islâhiyye*, 264; Osmâni, *Fethu'l-mulhim*, 10/141-142; Zeydân, *el-Mufasssal fi Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beytü'l-Müslim*, 3:469; Sâbûni, *Revâiu'l-beyân*, 2/415-422.

36 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Libas", 89 (No. 5950).; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Libas" 96.

37 Buhari, "Libas" 92; Müslim, "Libas" 97.

38 İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi Hükmi't-tasvir*, 3-5.

Ebu Hureyre'den rivayet edilen ve kutsi bir hadis olan "Benim yarattığım gibi yaratmaya kalkışandan daha zalim kim vardır? Haydi bir zerre, yahut bir habbe veya bir arpa tanesini yoktan yaratsınlar." ³⁹ hadisi zikredilmektedir. ⁴⁰ İbn Bâz, bu hadiste yasaklığın sebebi olarak Allah'ın yaratmasının taklit edilmesinin ön plana çıktığını ifade etmektedir. ⁴¹

2.1.1.2. *Sedd-i zerâi'*

Evlerde asılı olarak teşhir edilen veya zihinlerde biriktirilen hatıraların dış dünyadaki tezahürlerinden olan fotoğraflar bir saygı ve ta'zim unsuru olarak göze çarpmaktadır. Fotoğraf için zikredilen bu unsurlar sebebiyle fotoğrafın şirke yol açıp, Allah'tan başkasına ihtiram ve ta'zime yol açabileceği belirtilmiştir. Nitekim bugün özellikle Hint alt kıtasında modern dönemde yaşamış, henüz hayatta veya vefat etmiş birçok Hint azizinin portreleri bir tapınma nesnesi olarak kullanılmaktadır. Hz. Peygamber de bu meselenin tehlikesine binaen Müslümanları uyarılmış ve Ümmü Seleme radiyallahu anha, Hz. Peygamber'e Habeşistan'da gördüğü bir kiliseyi anlatıp, o kilisede gördüğü resimleri zikredince Hazreti Peygamber "*Onlar öyle bir toplumdur ki, içlerinde salih bir kişi öldüğünde onun kabri üzerine mescit inşa ederler, o resimleri de oraya asarlar, onlar Allah katında mahlûkatın en şerlileridir buyurmuştur.*" ⁴² Bu sebeple, seddi zerîa düsturundan hareketle fotoğrafların yasaklanmasının şeriatın gayelerine uygunluk arz ettiği ifade edilmiştir. ⁴³

2.1.1.3. *Maslahat*

Fotoğrafın fitneyi yaydığı, kadınlar için tesettür vb. İslamî hassasiyetlerde gevşeme meydana getirdiği, tesettürün bu yolla kirlendiği, İslam toplumunun bu yolla bozulmaya ve çözülmeye sürükleneceği iddia edilmiştir. ⁴⁴

2.2. **Cevaz Hükümünü Savunan Fakihler**

Fotoğrafa cevaz veren alimlerin sayısı çok fazla olduğundan, bu konuda en çok öne çıkan isimler şöyle ifade edilebilir: Eski Mısır Müftüsü Muhammed Bahît, Suudi Arabistan alimlerinden Muhammed bin Sâlih el-Useymin, Mısırlı Haseneyn Muhammed Mahlûf, Salih Lohaydan, Seyyid Sabık, Vehbe

39 Buhari, "Libas" 90; Müslim, "Libas" 101.

40 İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi Hükmi't-tasvir*, 4.

41 İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi Hükmi't-tasvir*, 4.

42 Buhari, "Salat" 48.

43 İbn Bâz, *el-Cevabu'l-müfid fi hükmi't-tasvir*, 8.

44 Âli'ş-Şeyh, *Fetâvâ ve Resâ'il*, 1:183-188; Sâbûnî, *Revâiu'l-beyân*, 2/419-422

Zühaylî, Yusuf Karadavi, Hüsâmeddîn Affâne, Muhammed Tefvik Ramazan Buti, Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, Muhammed Gazzali, Cadelhak Ali Cadelhak, Abdurrahman Abdulhalık, Ferid Ensari ve Muhammed Hasan Dedo, Hayrettin Karaman.⁴⁵

Fotoğrafa cevaz veren alimler, öncelikle Hazreti Peygamber'in hadislerinde zikredilen ve yasaklanan tasvir üzerine odaklanmaktadırlar. Bu alimler tarafından tasvirin yasaklanmasının sebebi olarak Allah'ın yaratmasının taklidine ve canlı varlıkların resmedilmesine vurgu yapıp, zikredilen illetin fotoğraf için geçerli olmadığı ve fotoğrafın özel yöntemler aracılığıyla gölgenin hapsedilmesi olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶ Gölgenin bizzat Allah tarafından yaratıldığı sıkça vurgulanıp, bunda kulun herhangi bir dahlinin ve tasarrufunun olmadığı ifade edilmektedir.⁴⁷ Yasaklanan tasvirin yeni bir suret oluşturmak olduğu, bu yeni oluşturulan suretin daha önce var olmadığı, bu yolla Allah'ın yaratmasının taklidinin vuku bulduğu, fakat bu durumun fotoğrafta bulunmadığı ifade edilmektedir.⁴⁸ Konu ile alakalı detaylı açıklamalarda bulunan Muhammed bin Sâlih Useymîn fotoğrafın fotoğraf makinesi aracılığıyla fevren elde edildiğini, insanın fotoğrafın elde edilmesi sürecinde bir amelinin olmadığını, bu yüzden bunun tasvir bağlamında değil Allah'ın suretlendirdiği şeyin nakli bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁹

Fotoğrafa cevaz veren alimler, fotoğrafın asr-ı saâdet'te bulunmadığını bu nedenle, hadislerde resim ile alakalı yasaklamanın, lafızların delaleti açısından fotoğraf için uygun olmadığını belirtmektedirler.⁵⁰ Hz. Peygamber'in kendi asrında, taşa, toprağa, ahşaba yapılan veya el ile yapılan resme yasaklama getirdiği ifade edilmektedir. El ile yapılan resme ve fotoğraf çekimine tasvir denmesinden hareketle fotoğrafın haramlığını savunmanın yanlış bir anlayışı beraberinde getireceğini savunan Hüsâmeddîn Affâne, örnek olarak Yusuf

45 Bahît, *El-Cevâbü 'ş-şâfi fi İbâhati 'l-Tasviri 'l-Fütügrâfi*; Muhammed b. Sâlih İbn Useymîn, *Mecmû 'u fetâvâ ve Resâil*, thk. Fahd Nasır Selman (Riyad: Dâru'l Vatan, 1992); Haseneyn Muhammed Mahlûf, *Fetâvâ Şer 'iyye ve Buḥûş İslâmiyye* (Kahire: Dâru'l İ'tisam, 1985); Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *el-Fetâvâ el-Kübrâ* (Kahire: Mektebetu't-Tevfikîyye, 1997); Yusuf el-Karadavi, *el-Halâl ve 'l-ḥarâm fi 'l-İslâm* (Kahire: Mektebetu'l-Vehbe, 1997); Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıkhu 'l-İslâmî ve Edilletuhû* (Şam: Dâru'l-Fikr, 2006); Hüsâmeddîn Affâne, *Yes 'elüneke* (Batı Şeria: Mektebetu'l-Dendis, 2009); Hayreddin Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023).

46 Bahît, *El-Cevâbü 'ş-şâfi fi İbâhati 'l-Tasviri 'l-Fütügrâfi*, 1-24; eş-Şa'râvî, *el-Fetâvâ el-Kübrâ*, 614-615; Karadavi, *el-Halâl ve 'l-ḥarâm fi 'l-İslâm*, 104-106; Zühaylî, *el-Fıkhu 'l-İslâmî ve Edilletuhû*, 4/2669-2677; Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, 73.

47 Bahît, *El-Cevâbü 'ş-şâfi fi İbâhati 'l-Tasviri 'l-Fütügrâfi*, 1-24.

48 Karadavi, *el-Halâl ve 'l-ḥarâm fi 'l-İslâm*, 104-106.

49 İbn Useymîn, *Mecmû 'u fetâvâ ve Resâil*, 12/320-322.

50 Zühaylî, *el-Fıkhu 'l-İslâmî ve Edilletuhû*, 4/2669-2677; Affâne, *Yes 'elüneke* 13/254.

suresi 19. ayeti vermektedir: “*Derken bir kervan geldi, sucularını gönderdiler, adam kovasını kuyuya saldı; “Müjde! İşte bir oğlan çocuğu!” diye bağırды. Onu alıp bir ticaret malı olarak sakladılar. Allah onların yaptıklarını çok iyi biliyordu.*”⁵¹ Affâne bu ayette geçen kervan “kervan (seyyare)” kelimesinin kıyas yoluyla otomobiller için kullanılmasıyla, el ile yapılan resmin haramlığı hükmünün tasvir isminden hareketle fotoğraf için kullanılması arasında bir fark olmadığını ifade etmektedir. Affâne’ye göre, fotoğraf çekiminde ana unsur fotoğrafı çeken şahıs değil, fotoğraf makinesidir. Fotoğraf çeken kişi sanatsal, teknik bir iş yaptığı için bizzat şahsına yönelik övgüler almamaktadır, aksine fotoğraf makinesinin çekim ayarlarını iyi yapması, fotoğraf makinesinin nasıl kullanacağını iyi bilmesi gibi hususlar dolayısıyla övülmektedir.⁵²

Fotoğrafa cevaz veren alimler, fotoğrafın fitneye sebep olmaması ve kadınların yüz ve ellerinden başka herhangi bir uzvunu göstermediği müddetçe caiz olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu hükmün televizyondaki görüntü için de geçerli olduğunu ifade eden alimler, fotoğraftaki görüntünün suda veya aynada oluşan görüntü gibi olduğunu belirtmektedirler.⁵³

Bazı alimler tasvirin yasaklanmasının illeti olarak “*Şâri’in (hüküm koyucunun) şirke giden yolları kapatması*” illetini zikrederek, böyle bir tehlikenin fotoğraf için geçerli olmadığını, aksine fotoğrafın insanların yaşamı için büyük kolaylıklar getirdiğini, şeriatın zorlaştırmayıp kolaylaştırdığı vurgulamaktadırlar.⁵⁴

Fotoğrafa cevaz veren alimler, resim ile fotoğrafın birbirinden farklı şeyler olduğunu vurgulayarak, el ile yapılan resimde insan tarafından birtakım eklemelerle ve sanatsal çabalarla yeni bir yaratının meydana geldiğini, ancak bu durumun fotoğrafta bulunmadığını ileri sürmektedirler.⁵⁵ Ayrıca bugün fotoğrafın zorunluluk ve insanların gündelik hayatlarında ihtiyaç duydukları bir şey haline geldiğini vurgulayan alimler, ta‘zim kastı olmadığı takdirde fotoğrafın caiz olacağını belirtmektedirler.⁵⁶

51 وَجَاءَتْ سَيِّئَاتُهُ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ قَالَ يَا بُشْرَى هَذَا غَدَامٌ وَأَسْرُوهُ بِضَاعَتَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ

52 Affâne, *Yes’elûneke*, 13/254.

53 Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhû*, 4:2669-2677; Affâne, *Yes’elûneke*, 13/254; Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, 73.

54 Mahlûf, *Fetâvâ Şer’iyye ve Buhûş İslâmiyye*, 155-162.

55 eş-Şa’râvî, *el-Fetâvâ el-Kübrâ*, 614-615.

56 Karadavi, *el-Halâl ve'l-ħarâm fi'l-İslâm*, 104-106.

2.2.1. Deliller

2.2.1.1. Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerif

Kur'ân-ı Kerim'in birçok ayetinde ve birçok hadiste ifade edilen kolaylaştırıp zorlaştırmama ilkesi, fotoğrafa cevaz veren alimler tarafından kullanılmıştır. Örneğin; "Allah size kolaylık ister, zorluk istemez."(Bakara, 2/185), "O sizi seçmiş ve dinde üzerinize hiçbir zorluk kılmamıştır."(Hacc, 22/78), "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin."⁵⁷ Fotoğrafın haramlığına ilişkin delillerin yetersiz ve temelsiz olduğunu savunan alimler, bu ayetleri ve hadisi delil olarak sunarak fotoğrafın haram sayılması halinde, müslümanların birçok güçlükle karşılaşacağını, bu sebeple cevaz hükmünün verilmesinin uygun olacağını belirtmişlerdir.⁵⁸

2.2.1.2. Maslahat

Fotoğrafın cevazını maslahat ilkesi çerçevesinde değerlendiren alimler, fotoğrafın günümüz şartları içerisinde zaruret mertebesine ulaştığını, hayatın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmiş; kimlik, pasaport, tapu vb. yerlerde kullanılmak üzere fotoğraf kullanmak ve çektirmenin bir ihtiyaç (zaruret) olduğunu göz önüne alarak fotoğrafı caiz görmüşlerdir.⁵⁹

2.2.1.3. "Eşyada aslolan ibahadır" ilkesi

Bir şeyin mubah olmadığını veya şüpheli olduğunu iddia etmek için delil gerektiğini ifade eden alimler, bu konuda ileri sürülen delillerin ikna edici olmadığı ifade edip fotoğrafı caiz görmüşlerdir.⁶⁰

3. DEĞERLENDİRME

Yukarıda fotoğrafın cevazı ve adem-i cevazına ilişkin alimlerin görüşleri ve beyan edilen deliller zikredilmiştir. Bu bağlamda, fotoğrafın cevazına hükmeden alimlerin sundukları deliller tarafımızca makul ve tutarlı bulunmuş, fotoğrafın adem-i cevazına hükmeden alimlerin görüşleri ve sundukları delillerin mukni' ve yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Fotoğrafın cevazını savunan alimlerin görüşünün tarafımızca tercih edilmesinin nedenleri şunlardır:

57 Müslim, "Kitab-ul Cihad ve's-Siyer" 12/42.

58 Karadavi, *el-Halâl ve'l-harâm fi'l-İslâm*, 104-106; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhû*, 4/2669-2677.

59 Karadavi, *el-Halâl ve'l-harâm fi'l-İslâm*, 104-106; Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, 73.

60 Affâne, *Yes'elûneke*, 13/254.

a. Fotoğrafın adem-i cevazını savunan alimler fotoğraf ile ortaya çıkan görüntünün aynada yansıyan görüntüden ziyade el ile yapılan resim ile daha fazla benzer noktalarının olduğunu savunmaktadırlar. Fakat resimde haramlığın illeti olarak belirtilen "*Allah'ın yaratma fiilinin taklidi meselesi*" mevcut maddelerin kullanılıp veya hapsedilmesi sonucu elde edilen görüntüden ziyade sanatsal ve teknik bir çaba sonucu var olan bir şeyden, farklı bir şey meydana getirmek ile alakalıdır. Fotoğraf, özel yöntemler aracılığıyla gölgenin hapsedilmesinden ibarettir. Cevazı savunan alimlerin de ifade ettiği gibi gölge bizzat Allah tarafından yaratılmıştır. Bu sebeple el ile yapılan resimde var olan kul tasarrufunun, fotoğraf için söz konusu olmadığı ifade edilebilir.⁶¹ Bunlara ek olarak tahrim hükmünün mahallinin ortaya çıkan fotoğraf değil, fotoğrafçının ameli olduğu ve fotoğrafçının Allah'ın yaratma fiilini taklit ettiği iddiası da uygun değildir. Çünkü fotoğrafçı sadece görüntüyü yakalayıp, hapsetmektedir. Allah'ın yaratma fiilini taklit etmemektedir.

b. Benzerlik prensibinden hareketle, fotoğrafta var olan görüntünün resimde var olandan ziyade aynada var olan görüntüye daha fazla benzediği, sebat ve istikrar açısından fotoğraf ve resim arasında bir benzerlik farz edilse bile, tüm unsurlarıyla fotoğraf ve resim arasında bir benzerlik meydana gelmediği, aynada olan görüntüye benzer şekilde fotoğrafta gölgenin hapsedilmesi olayının var olduğu ifade edilebilir. Netice itibarıyla, istikrar ve beka unsurlarından hareketle fotoğraf ve resim arasında bir benzerlik olduğunu öngörüp kıyas ile hükmün asl'dan fer'e intikalinin uygun olmadığı kanaatindeyiz.

c. Ta'zim kastıyla yapılan fotoğraf çekiminin şirke yol açacağı ve İslam'ın asıllarına muhalif olduğu ulema tarafından ittifak edilen bir meseledir. Bu amaçla yapılan her fiilin haram olduğu ve kabul edilmezliği bilinen bir gerçektir. Fotoğrafa cevaz veren İbn Useymîn ve Yusuf Karadavi gibi alimler fotoğrafın herhangi bir yere asılıp, yüksek bir yerde durmasına cevaz vermemişlerdir⁶². Ayrıca fotoğraf aslı itibarıyla resim ve heykelden farklıdır. Bugün fotoğraf ta'zim ve yüceltme gibi sebeplerden ziyade farklı gayelerle kullanılmaktadır. Günümüzde bir fotoğrafa tapınılmasına ilişkin herhangi bir korku mevcut değildir.

d. Günümüzde fotoğraf çekiminin hacet olduğu belki de zaruret mesabesine geldiği bilinen bir gerçektir. İnsanların maslahatlarını göz ardı etmeyen, kolaylaştırıp zorlaştırmayan İslam fıkhnın, lüzumu herkes için âşık olan fotoğraf çekimini yasaklaması için makul, tutarlı ve öngörülebilir nedenlere

61 Bahît, *El-Cevâbü 'ş-şâfi fi İbâhati 'l-Tasviri 'l-Fütûgrâfi*, 1-24; eş-Şa'râvî, *el-Fetâvâ el-Kübrâ*, 614-615; Karadavi, *el-Halâl ve 'l-ħarâm fi 'l-İslâm*, 104-106.

62 İbn Useymîn, *Mecmû'u Fetâvâ ve Resâil*, 12/320-322; Karadavi, *el-Halâl ve 'l-ħarâm fi 'l-İslâm*, 105-106.

ihtiyacı vardır. Fakat bu nedenler fotoğraf meselesinde bulunmamaktadır.

e. Fotoğrafın, resmin tarihi seyir içerisinde gelişmiş bir formu olduğu iddiasının kabulü için amaç birliği gerekmektedir. Fakat resmin ve fotoğrafın kullanım yerleri ve resmin yapılma, fotoğrafın çekilme gayelerinin bazı noktalarda birleştiği farz edilse bile, birçok noktada farklılaştığı bilinmektedir. Bugün fotoğraf, resmi kamu kurum ve kuruluşlarından, hatıraları muhafaza etmeye kadar birçok farklı gaye için kullanılır. Bu açıdan resimden farklı olduğu ifade edilebilir. Ayrıca fotoğraf çekimi ve resim yapımında kullanılan malzemeler farklıdır. Bu nedenle fotoğrafın resmin gelişmiş bir formu olduğu ve birbirlerinden farklı olmadıkları iddiası sağlam bir zemine oturmamaktadır.

f. Fotoğrafın fitneyi yaydığı iddiasına karşı, fayda ve zarar denklemini kurmak ve meseleyi tahlil etmek önem arz etmektedir. Günümüzde fotoğrafın, İslam toplumlarına ve tüm insanlığa zarardan çok fayda getirdiği apaçık bir gerçektir. Daha önce de zikredildiği gibi günümüz toplumlarında fotoğraf, işlevi itibariyle hacet belki de zaruret mesabesinde değerlendirilebilir. Kitabet veya konuşmadan sadır olabilecek İslam'a muhalif şeyler sebebiyle, kitabet ve konuşma yasaklanmıyorsa, benzer şekilde fotoğrafın da fayda zarar dengesi gözetilerek faydasının zararına nispetle tartışılmayacak derecede fazla olduğu bilindiğinden, fotoğraf için yasaklama yoluna gidilmesi doğru değildir. Aksi taktirde tüm bıçakların öldürmeye sebep oluyor diye toplanması, içerisinde haram yemekler de yenen kap ve çanakların toplatılması gerekir ki, bu makul değildir. Bunlara ek olarak, orta yolun tutulup, şüpheli şeylerden uzak durulması gerektiği de iddia edilemez. Çünkü eşyada aslanan ibahadır. Bir şeyin mubah olmadığını veya şüpheli olduğunu iddia etmek için delil gerekmektedir. Bu konuda ileri sürülen delillerin ikna edici olmadığı görülmektedir.

g. Resim ve fotoğrafın tasvir adıyla bilinmelerinden hareketle, isim ortaklığından, resmin hükmünün fotoğrafa da intikal edeceği iddiası makul değildir. İsim ile ta'lil meselesi usulcülerin çoğu tarafından reddedilmiştir. Ayrıca farklı kültür ve örflerde fotoğrafın tasvir diye adlandırılmadığı, Türkiye'de ve birçok farklı ülkede fotoğraf veya başka bir isimle bilindiği herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Ayrıca daha önce müteaddit defalar zikredildiği gibi mahiyet itibariyle birbirlerinden tamamen farklı olan resim ve fotoğrafın, isim ortaklığından hareketle, aynı hükmü alacağı anlayışı makul değildir.

SONUÇ

Bu çalışmada fotoğrafa cevaz veren ve cevaz vermeyen alimlerin görüşleri beyan edilip, sundukları deliller ele alınmış, son bölümde ise mesele ile alakalı detaylı bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirme sonucunda fotoğrafa

cevaz veren alimlerin görüşlerinin ve ifade ettikleri delillerin tutarlı, makul ve uygulanabilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Fotoğrafın resme kıyası konusunda ulaştığımız sonucu şu şekilde ifade edebiliriz: Fotoğrafa cevaz vermeyen alimlerin ortaya koydukları delillerde birtakım tutarsızlıklar ve çelişki tespit edilmiştir. Ortak olarak beyan edilen Allah'ın yaratma fiilinin taklidi illetinin fotoğraf için geçerli olmadığı, fotoğrafın bazı özel yöntemler vesilesiyle gölgenin hapsedilmesinden ibaret olduğu belirtilmiştir. Ayrıca resim ile fotoğraf arasındaki, benzerlikten hareketle fotoğrafın resimle kıyas edilemeyeceği, çünkü aynadaki görüntü ile fotoğraf arasında bulunan benzerliğin daha âşikar olduğu vurgulanmıştır. Fotoğrafın putperestliğe neden olacağı endişesinin de makul durmadığı, fotoğrafın ta'zim gayesinden ziyade farklı gayelerle kullanıldığı ve günümüz dünyasında fotoğrafa tapınılmasından duyulabilecek herhangi bir korkunun olmadığı ifade edilmiştir. Fotoğrafın, resmin tarihi seyir içerisinde gelişmiş bir formu olduğu iddiasında bulunan alimlerin görüşlerinin, fotoğraf ve resim arasında amaç birliği bulunmamasından dolayı uygun olmadığı belirtilmiştir. Bunlara ek olarak, hadislerde ifade edilen çekinceler ve yasaklama hükümlerinin fotoğraf için geçerli olmadığı, bu konuda yeterli, makul ve ikna edici delillerin olmadığına kanaat getirilmiştir. Tüm bunlara dayanarak, "eşyada aslolan ibahadır" ilkesi, fotoğrafın günümüzde zaruret veya hacet statüsünde bulunması ve şeriatın kolaylaştırıp, zorlaştırmama ilkesine de dayanarak fotoğrafın cevazına hükmetmenin en isabetli yol olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

The authors contributed equally to the study.

KAYNAKÇA

Âli'ş-Şeyh, Muhammed b. İbrahim. *Fetâvâ ve Resâ'il*. thk. Muhammed b. Abdurrahman b. Kasım. Mekke: Matabiu'l Hukume, 1979.

Affâne, Hüsameddin. *Yes'elûneke*. Batı Şeria: Mektebetu'l-Dendis, 2009.

Bahît, Muhammed. *El-Cevâbü's-şâfi fi İbâhati't-Tasviri'l-Fûtûgrâfi*. Kahire: Matbaa Hayriyye, 1. Basım, 1884.

Başoğlu, Tuncay. "Resim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/579. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfî'l-kınâ'an (metn)i'l-İknâ'* Riyad: Vizaretü'l-Adl fi'l Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 2008.

Cezîri, Abdurrahman b. Muhammed Avâd. *El-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Erbaa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Desûki, Muhammed b. Ahmed. *Hâşiye'ale's-Şerhi'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.b.

El-Hâc, Emin, *Hukm et-Tasvir fi'l İslam*. Hartum: Mektebetu'l- Dâru'l Matbuat el- Hadise, 1989.

Er-Râzi, Ebî Bekr b. Abdilkâdir. *Muhtârü's-Sıhâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 5. Basım, 1999.

Eş- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *el-Fetâvâ el-Kübrâ*. Kahire: Mektebe't-Tevfikîyye, 5. Basım, 1997.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Kamusü'l Muhit*. thk. Muhammad Naim al-Iraksousi. Beyrut: Müesasetü'r-Risâle li't-tıbbâa ve'n-Neşr, 8.Basım, 2005.

Gümüş Böke, Emine. "İslâm Hukuku'nda Kıyafet-Örtünme ve Kıyafetler Üzerindeki Resim ve Yazıların Durumu". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2/3 (Mayıs 2017), 36.

Hamami, Mustafa. *Nahda Islâhiyye*. Kahire: Matbaa Mustafa el-Elbânî el-Halebî, 1935.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Şam:

Dâru'l-Sekafe ve't-Türas, 2000.

İbn Bâz, Abdülazîz. *El Cevab el-Müfîd fi Hukm et-Tasvir*. Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme el-Buhûsü'l-İlmiyye ve'l-İftâ, 1997.

İbn Fevzân, Sâlih. *El-İrşâd İlä Sahîh'l-İtikâd ve'r-Reddi alâ Ehli's-Şirk ve'l-İlhâd*. Dammam: Dâr İbn Cevzi, 4. Basım, 1999.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l Sadr, 1993.

İbn Nüceym, Zeynüddîn. *el-Baħrü'r-râ'ik*. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l İslâmî, 1894.

İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl*. Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1988.

İbn Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Mecmû'u Fetâvâ ve Resâil*. thk. Fahd Nasır Selman. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1992.

İlîş, Muhammed. *Minehu'l-celîl'alâ Muhtaşarı Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.

Karadavi, Yusuf. *el-Halâl ve'l-ħarâm fi'l-İslâm*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 23. Basım, 1997.

Karaman, Hayreddin, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.

Lindahall, Linda Hall Library. "Joseph Nicephore Niepce". (Erişim 20 Mart 2024). <https://www.lindahall.org/about/news/scientist-of-the-day/joseph-nicephore-niepce>

Mahlûf, Haseneyn Muhammed. *Fetava Şer'iyye Buhus İslamiyye*. Kahire: Dâru'l İ'tisam, 5. Basım, 1985.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *Ravzatü't-Tâlibin*. Beyrut: el-Mekteb el-İslâmî, 1991.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*. Kahire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1929.

Orhan, Fatih. *İslam Hukuku Açısından Resim Yapmanın Hükümü ve Türk Osmanlı Sanatının Oluşumundaki Etkisi*. Gostivar: 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 2016.

Osmânî, Muhammed Takî. *Fethu'l-mulhim*. Beyrut: Dâru'l- İhya Turas Arabi,

2006.

Önen, Fatih. *Osmanlı Devleti'nde Fotoğrafçılığın Gelişimi ve Fotoğrafın Tarihsel Kaynak Değeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Özdenses, Engin. *Osmanlı İmparatorluğunda Fotoğrafçılık (1839-1919)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revaiul Beyan*. Beyrut: Müessesetül'l-Menahilu'l İrfan, 1981.

Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Shawoosh, Mirza. *The Digital Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs From the 11th Century to the Present Day*. Mekke: The Center of Makkah History, 2011.

Tarih, Tarih Dergi. "Osmanlı Devrinden Bugüne Kabeye Saygı Göstermek". (Erişim 20 Mart 2024). <https://tarihdergi.com/osmanli-devrinden-bugune-kabeye-saygi-gostermek>.

TDK, *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

TDK Sözlük, Türk Dil Kurumu Sözlük. "Fotoğraf". (Erişim 20 Mart 2024). <https://sozluk.gov.tr>

Zeydân, Abdülkerim. *el-Mufassal fi Ahkâmi'l-Mer'e ve'l-Beytü'l-Müslim*. Beyrut: Müessesetül'l-Risale, 1993.

Zühaylî, Vehbe. *Fıkh İslami ve Edilletuhu*. Şam: Dâru'l-Fikr, Dördüncü Basım, 2006.